

Δημιουργική Γραφή

● **Του Δρ. Κλείτου Ιωαννίδη**
Θρησκευολόγου-Καθηγητή Φιλοσοφίας

Ο Αρτούρ Ρεμπό, ο μεγάλος Γάλλος ποιητής του 19ου αιώνα (που πέρασε και από την Κύπρο στα 1878, εργάστηκε στην Ξυλοφάγου και στην οικοδομή του Κυβερνείου στο Τρόδος), συνοψίζει αυτό, που θα γίνει σήμερα, σ' αυτό το μικρό εργαστήρι δημιουργικής γραφής, λέγοντας: Βιαστικός, για να βρω τον τόπο και τη διατύπωση.

Τον τόπο: Ο τόπος του καθενός δεν είναι μόνο ο εξωτερικός τόπος, είναι και ο νοητός τόπος, όπως είπε και ο Πλάτων στην Πολιτεία, είναι ο τόπος της ψυχής του, ο τόπος του είναι του. Το να βρεις αυτόν τον τόπο μέσα σου, και ν' αποτελεί το σταθερό σημείο αναφοράς σου δεν είναι μια εύκολη πραγμάτωση. Εκεί καταθέτεις όλες τις εμπειρίες σου, όλους τους πειραματισμούς σου, και από εκεί αντλείς για την έκφρασή σου.

Η διατύπωση: Η διατύπωση, όπως έλεγαν οι αρχαίοι Έλληνες, τέλος γαρ, η μορφή, όλων των πραγμάτων, σκοπός είναι η μορφή. Είναι η σάρκωση αυτού, που έχουμε μέσα μας ως λόγο, και είναι

αυτό που δημιουργείται στον χρόνο, και παραμένει εκεί, αμετάβλητο, αμετακίνητο, απολιθωμένο. Ο Παρθενώνας μία φορά έγινε, η Τζοκόντα, μία φορά έγινε και είναι εκεί, εκείνη η ακαριαία στιγμή, ως μορφή μέσα στον χρόνο, η οποία εκφράζει το πνεύμα των δημιουργών τους και παράλληλα αποτελεί σημείο αναμέτρησης για τους κατοπινοίς.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τον Όμηρο, ο οποίος, όπως λέει και ο Λογγίνος στο Περί ύψους, «Ἄρέσκει τοῖς πᾶσι καὶ εἰς πάντα χρόνον». Και αυτό είναι το θαύμα του Ομήρου, ότι κατάφερε ν' αρέσει τοις πάσι και εις πάντα χρόνον. Η μορφή του ομηρικού έπους είναι παρούσα από το 800 π.Χ. (διότι φυσικά η καταγραφή έγινε επί Πεισιστράτου) και την Ελλάδα παιδεύει, καθώς είπε ο Πλάτων, μορφώνει δηλαδή τους Έλληνες. Και ο Αισχύλος πρόσθεσε: Οι τραγωδίες μου δεν είναι τίποτε άλλο παρά τεμάχια, ψυχία, από το πλούσιο τραπέζι του Ομήρου.

Αυτά, για να εξηγήσω το σημείο αναμέτρησης, που έχει ο κάθε δημιουργός, αναλαμβάνοντας το δύσκολο έργο της έκφρασης.

Η ζωή περνά, συνήθως, από τρεις φάσεις: Πρώτα είναι ο πειραματισμός. Μετά έρχεται η εμπειρία, μέσα από τους πειραματισμούς της ζωής, τις επιλογές που κάνουμε, μέσα από έρωτα, από την οικογένεια, από το επάγγελμα, από τις σχέσεις γενικά. Αυτό, τελικά, μας δίνει την εμπειρία. Και αν έχουμε δημιουργικό τάλαντο, σε κάποιο στάδιο οδηγούμαστε στην έκφραση. Δηλαδή, εκείνο που θέλουμε να διατυπώσουμε, κατά τον Ρεμπό, γίνεται μορφή, φόρμα, μέσα στον αισθητό κόσμο.

Στην κλίμακα των αξιών, που στέκει του καθενός το έργο, εξαρτάται πού βάζουμε τον δικό μας πήχη. Είναι άνθρωποι, που αρκούνται να έχουν μια ελάχιστη θέση μέσα στο παγκόσμιο δημιουργικό γίγνεσθαι, και άνθρωποι, οι οποίοι έχουν φιλοδοξίες - και καλώς - και θέλουν να βρίσκονται στην κορυφή. Εκείνοι επιδιώκουν το μοναδικό και ανεπανάληπτο. Λέει ο Μαγιακόφσκι: Θα ήθελα να ξυπνήσουν όλοι οι μεγάλοι νεκροί του παρελθόντος και να μου πουν: Εγώ δεν θα μπορούσα να κάνω αυτό το έργο, που κάνεις εσύ. Δηλαδή, όλα τα σημεία αναμέτρησης, που είχε μέσα του, είναι εκεί κατατεθειμένα στον τόπο της ψυχής του, αναμετριέται μαζί τους στη δημιουργική πράξη, την προσωπική γραφή.

Το μοναδικό και ανεπανάληπτο, φυσικά, δεν το επιτυγχάνουν όλοι ή μπορεί να το επιτύχουν σ' ένα μικρό μέρος του έργου τους. Από εκεί ξεκινά όλη η περιπέτεια της γραφής.

Αν η λογοτεχνία, γιατί περί λογοτεχνίας πρόκειται, είναι η συνείδηση της ζωής, τότε, όπως έλεγε ο Έλιοτ, το μεγαλύτερο μέρος από τη δουλειά ενός συγγραφέα είναι έργο κριτικό, δηλαδή αυτοκριτικό. Ενώ γράφεις, κρίνεις τον εαυτό σου, κάνεις την εσωτερική ανασκόπηση. Γράφοντας, βρίσκεις το υλικό σου, το οποίο θα σε διατυπώσει στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Πρέπει να κατέχεις τη γλώσσα, που είναι το όργανό σου, που στην προκειμένη περίπτωση είναι η Ελληνική. Δεν είναι όμως αρκετό να κατέχεις τη γλώσσα γραμματικά ή συντακτικά, θα πρέπει αυτή τη γλώσσα να τη χειρίζεσαι με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκφράσει το ανεπανάληπτο του περιεχομένου της συνείδησής σου. Και αν η συνείδησή σου, το περιεχόμενό της (όπως έλεγε ο Κρισναμούρτι, η συνείδησή μας είναι το περιεχόμενό της), είναι μεγάλη, κι έχεις την ικανότητα της σάρκωσης του λόγου, του λόγου της συνείδησής σου, τότε θα παράξεις έργο μεγάλο. Εάν είναι μικρή, το περιεχόμενό της θα 'ναι μικρό, και μοιραία θα παράξεις έργο μικρό, με ελλείψεις γλωσσικές και νοηματικές, με περιορισμό στις ευαισθησίες.

Η κατηγορία της ευαισθησίας είναι κάτι το οποίο καλλιεργεί, κατά κανόνα, ο λογοτέχνης, ο μουσικός, ο γλύπτης, ο ζωγράφος. Η ευαισθησία εί-

ναι εκείνη που ανοίγει τις κεραίες του καλλιτέχνη στο σύμπαν, στους άλλους ανθρώπους, στη φύση, για να του προσκομίσει εκείνο το υλικό, εκείνες τις εμπνεύσεις, κι εκείνη τη φαντασία, που θα επιτρέψουν τη διατύπωση του έργου του.

Αναφέρθηκα στην έμπνευση, στη φαντασία, θ' αναφερθώ και στην ενόραση. Υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι κινούνται εντελώς οριζόντια. Το είδαμε με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, δηλαδή, μόνο στο κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό, ό,τι είναι δηλαδή η κοινωνία των ανθρώπων. Καταγγέλλουν τα κακώς κείμενα μέσα από την οπτική γωνία της αδικίας, ή της δικαιοσύνης, και όλων αυτών τα οποία ενοχλούν την ομαλή διεξαγωγή του κοινωνικού συνόλου. Αυτό το οριζόντιο δεν επιτρέπει άλματα στη σκέψη, ούτε στη φαντασία, αλλά ούτε και στην έμπνευση. Ο νους είναι ο οργανωτής των πραγμάτων. Όπως έλεγε ο Πωλ Βαλερύ, ένας εκ των πέντε μεγάλων ποιητών του εικοστού αιώνας (θεωρώ τον Τ.Σ. Έλιοτ, τον Έζρα Πάουντ, τον Κωνσταντίνο Καβάφη, τον Σαιν Τζων Περς και τον Πωλ Βαλερύ, τους πέντε μεγάλους του εικοστού αιώνας), τον πρώτο στίχο δίνει ο Θεός, τα υπόλοιπα είναι μόχθος.

Εάν η έμπνευση, που είναι θεία έλξη μέσα στη συνείδηση του καλλιτέχνη-δημιουργού, του δώσει κάτι από τη θεία επίνοια, από τη θεία χάρη, εκείνο που πήρε ως αρχική σύλληψη, μέσα από την ευαισθησία και την όλη διάταξη του είναι του, θα πρέπει να το οργανώσει. Και τούτο θα το καταφέρει διά της ευαισθησίας του, αλλά και διά της νοητικής του συγκρότησης. Κι έτσι ερχόμαστε σ' ένα μεγάλο κεφάλαιο, που λέγεται σκέψη.

Δεν μπορεί ο άνθρωπος να δημιουργήσει οτιδήποτε σημαντικό, εάν δεν ξέρει να σκέπτεται. Η σκέψη, στη δημιουργία, είναι ο ακρογωνιαίος λίθος, είναι το θεμέλιο. Σκέπτομαι, σημαίνει είμαι ικανός να γεωμετρήσω και να οργανώσω τα πράγματα με τέτοιο τρόπο, ώστε η μορφή μου να είναι κατειργασμένη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνει άγαλμα, για το οποίο έλεγε ο Πλωτίνος, Μή παύση τεκταίνων τὸ σὸν ἄγαλμα. Δηλαδή, μη σταματήσεις να πλάθεις, να γλύφεις το δικό σου άγαλμα. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για το άγαλμα της τέχνης σου. Και άγαλμα σημαίνει, ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται, εκείνο το οποίο χαίρεται όταν βλέπει, όταν το νοιώθει, όταν το ακούει, όταν το αισθάνεται η ψυχή. Συνεπώς, η σκέψη, η οποία είναι στο κέντρο των πραγμάτων (για να μπορέσει ο δημιουργός να γεωμετρήσει την επίνοια του πνεύματος), θα πρέπει να καλλιεργηθεί σε μεγάλο βαθμό. Όπως είπε ο Έλιοτ για την ποίηση: Δεν μπορείς πια να γράψεις ποίηση, χωρίς να

ξεκινάς από τις Βέδδες, να περνάς από τον Όμηρο, από τους προσωκρατικούς, τους τραγικούς, τους μεγάλους φιλοσόφους της αρχαιότητας, τη Βίβλο (Παλαιά και Καινή Διαθήκη), τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας και να έρχεσαι στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, τον Σαίξπηρ, τον Μολιέρο, τον Γκαίτε, και ύστερα να έρθεις στον εαυτό σου.

Θα μου πείτε, είναι δυνατόν ένας άνθρωπος που θέλει να δημιουργήσει, να γνωρίσει όλα αυτά τα πράγματα; Ο Μακρυγιάννης δεν γνώριζε το μέγεθος του πολιτισμού, σ' ανατολή και δύση. Ούτε ο ζωγράφος Θεόφιλος. Ναι, όμως εάν ο Μακρυγιάννης είναι αυτό, που είναι για τους Έλληνες και έχει την ομορφιά της αθωότητας και της παιδικότητας, αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι οι Έλληνες δημιουργοί είναι Μακρυγιάννηδες ή Θεόφιλοι. Αυτοί, μέσα από

τους αιώνες, έγιναν οι καταλύτες του δημοτικού άσματος και της δημοτικής παράδοσης του έθνους, ενώ παράλληλα μέσα στη συμπύκνωση αυτών των αιώνων έφθασαν σ' εκείνη την εκπληκτική απλότητα, που εκδηλώνει η παιδικότητα της ψυχής τους. Και είναι όντως μια μεγάλη δημιουργία. Ένας πολύτιμος λίθος, ένα πετράδι, ένας μαργαρίτης, ένα σμαράγδι, θέλουν χιλιάδες χρόνια για να γίνουν. Το να παρουσιαστούν τέτοιες περιπτώσεις, τούτο είναι αποτέλεσμα χιλιάδων χρόνων εμπειρίας.

Από την άλλη, έχουμε λόγιους ποιητές, όπως είναι ο Καβάφης, όπως είναι ο Σεφέρης, οι οποίοι εκφράζουν αυτό τον κόσμο, τον οποίο περιέγραψε ο Τ.Σ. Έλιοτ, δηλαδή όλο τον πολιτισμό. Είναι ανοιγμένοι σ' ολόκληρη την οικουμένη, αντλούν από πηγές, που έδωσε ο παγκόσμιος πολιτισμός και προσλαμβάνουν όλο αυτό το υλικό, προκειμένου να διατυπώσουν τα της ψυχής τους. Γι' αυτό χρειάζεται να γνωρίζει κανείς Ιστορία. Ο Καβάφης, φέρ' ειπείν, ήξερε όλη την αρχαία Ιστορία, και διάβαζε τρεις χαρακτηριστικούς συγγραφείς: Διάβαζε

τον Πολύβιο τον Μεγαλοπολίτη, τις Ιστορίες του, κάτι πολύ δύσκολο, την Ελλάδας Περιήγηση του Πausανία, και το Εις Απολλώνιον τον Τυανέα του Φιλοστράτου. Ήξερε ακόμα και τις βρύσες των αρχαίων! Αυτή η λεπτομέρεια, καμιά φορά, κουράζει, αλλά μπορεί και ν' αναδείξει έναν πολύ σημαντικό συγγραφέα. Ήξερε τη μυθολογία, ήξερε τον βυζαντινό πολιτισμό, και ήταν δόκιμος γνώστης πολλών πραγμάτων του παγκόσμιου πολιτισμού. Μέσω αυτών εκφράζεται ο οικουμενικός πολιτισμός, τον οποίο άνοιξε στην οικουμένη ο μέγας Αλέξανδρος.

Εάν διαβάσετε Διονύσιο Σολωμό, φέρ' ειπείν, μ' εκείνα τα υπέροχα, τα μοναδικά διαμάντια, και δείτε τα σχεδιάσματα, που έκανε στην ποίησή του, των Ελεύθερων Πολιορκημένων, θα εκπλαγείτε για πόσα χρόνια δούλευε μερικές ποιητικές φόρμες. Και ο κώδικας γραφής του αναλύεται μέσα απ' όλα εκείνα τα τετράδια, τα οποία χρησιμοποίησε, για να φθάσει στο έκπαγλο, που είναι η τελική μορφή του αγάλματός του. Είναι ένας σμιλευτής του λόγου, όπως σμιλευτής ήταν ο Φειδίας, ο Πραξιτέλης, ο Μιχαήλ Αγγελος.

Βλέπετε, υπάρχουν διαφορετικές διεργασίες σε κάθε δημιουργό. Μερικές φορές το ένστικτο, όπως είναι στην περίπτωση του Μακρυγιάννη ή του Θεόφιλου, μπορεί να οδηγήσει σ' εκπληκτικά αποτελέσματα, αλλά αυτή είναι η εξαίρεση. Κατά κανόνα δεν οδηγεί σε μεγάλες κατακτήσεις. Ο Ελύτης μου έλεγε ότι μπορεί να χρειαστεί έξι μήνες, αναζητώντας μία λέξη, για να διατυπώσει ένα στίχο. Ήταν ένας εστέτ μεγάλης ολκής και ένας σκληρός δουλευτής του λόγου, σε τέτοιο βαθμό, και ανέμενε από την άσκησή του με τον λόγο μέχρι και έξι μήνες, ώστε να τοποθετήσει μία λέξη σ' ένα στίχο. Αυτό μπορεί ο αγαπητός μου φίλος Πάνος Ιωαννίδης να πει ότι σκοτώνει την ποίηση.

Μπορεί, αλλά μπορεί και να την αναδείξει στον ύψιστο βαθμό. Απ' ό,τι ξέρει και ο ίδιος, από την προσωπική του δημιουργία, έρχεται κι επανέρχεται, σβήνει και γράφει, για να καταλήξει στο τελικό σημείο, το οποίο θα δώσει στο κοινό.

Όταν μιλάμε για λογοτεχνία, στην ουσία μιλάμε για εκφραστικά μέσα. Τα πράγματα δεν είναι πολλά, είναι δέκα-δεκαπέντε: ο θάνατος, ο έρωτας, η δυστυχία, η φτώχεια, η αδικία, όλα αυτά που μαστιάζουν το ανθρώπινο γένος από καταβολής κόσμου. Το θέμα είναι να βρεις μέσα στο άπειρο της δημιουργίας τις νέες σχέσεις προς τα πράγματα. Δημιουργός είναι εκείνος που βρίσκει τις νέες σχέσεις προς τα πράγματα. Δηλαδή, τα διατυπώνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να δώσει το καινούργιο. Κι όπως έλεγε ο Μποντλέρ, ο άλλος μεγάλος Γάλλος ποιητής του 19ου αιώνα, «Στο βάθος του αγνώστου, για να βρεις το καινούργιο». Αυτό το άγνωστο, το ιερό

άγνωστο, το μυστήριο, είναι εκείνο από το οποίο αντλεί ο μεγάλος καλλιτέχνης, ο δημιουργός. Αναμετριέται με το άγνωστο, εισέρχεται στον γνόφο του αγνώστου, στο ιερό σκοτάδι, και πηγαίνοντας μπροστά, μέσα στα σκοτεινά (καθώς λέει ο Ιωάννης του Σταυρού, και το επαναλαμβάνει ο Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος ήταν πολύ σοφός και διαβασμένος άνθρωπος), για να κομίσει το καινούργιο.

Δημιουργία σημαίνει να βρεις τους νέους συνδυασμούς, οι οποίοι να έχουν τον χαρακτήρα της μοναδικότητας και του ανεπανάληπτου. Εκεί κρύβεται η ομορφιά, εκεί κρύβεται η αισθητική χαρά, και είναι το διακριτικό γνώρισμα του κάθε έργου τέχνης, της κάθε μορφής, την οποία ο δημιουργός εκφράζει μέσα από το προσωπικό του έργο. Αναφέρθηκα, σε μεγάλο βαθμό, στη σκέψη, ότι είναι το θεμέλιο, πάνω στο οποίο θα κτιστεί η δημιουργία. Δεν μπορούμε να ξεκινούμε ποτέ από την οροφή. Πρέπει να ξεκινήσουμε από τα θεμέλια. Και τα θεμέλια ενός έργου είναι η σκέψη. Το ίδιο πιστεύω και για τη θρησκεία. Η θρησκεία δεν μπορεί να είναι μεγάλη και σημαντική, εάν δεν έχει ως θεμέλιο τη λογική και τη σκέψη. Το 95% των θρησκευόμενων είναι στο προλογικό στάδιο, ένα μικρό 5% είναι μεταλογικό, εκεί όπου βρίσκεται η βεβαιότητα και η αλήθεια της πίστης. Πιστεύω δεν σημαίνει είμαι στην ασάφεια, στη σύγχυση και στο εύκολο της αποδοχής των πάντων. Πιστεύω σημαίνει ελέγχω, ερευνώ. Ο ίδιος ο Κύριός μας είπε, Ερευνάτε τας Γραφάς, κι όχι δέχεστε, ότι σας πουν οι διάφοροι, Γραμματείς και Φαρισαίοι, ή οι διάφοροι αφελείς, που βλέπουν θαύματα και πράγματα, τα οποία δεν ισχύουν στην πραγματικότητα. Και η εποχή μας, δόξα τω Θεώ, είναι γεμάτη απ' όλους αυτούς τους ψευτοδιδασκάλους απατεώνες.

Στην τέχνη, δυστυχώς, υπάρχει, τις πλείστες φορές όχι εσκεμμένα, αλλά ασυνείδητα, αυτή η ευκολία. Το χειρότερο είναι ότι υπάρχει η επιδίωξη όλοι να είναι μεγάλοι, να πάρουν βραβεία, ν' αναγνωριστούν. Ο Έλιοτ έλεγε, δεν γίνεσαι μεγάλος με το να το επιδιώκεις. Με την επιδίωξη να γίνω μεγάλος δεν θα γίνω ποτέ μεγάλος. Γίνεσαι μεγάλος, εάν το έργο σου είναι μεγάλο. Και ο χρόνος, ο οποίος θα κρίνει τα πάντα, θ' αποδείξει εάν υπάρχει ανθεκτικότητα. Αν εκείνο το οποίο διατύπωσες, κι έγινε μορφή, θ' αντέξει, θα έχει διαχρονικότητα. Θα ισχύει εις πάντα χρόνον και εις πάντα τόπον, όπως ισχύει για το έργο του Ομήρου, το οποίο τρέφει τον πολιτισμό από τότε, που εμφανίστηκε, τον παγκόσμιο πολιτισμό, όχι μόνο τον ελληνικό.

Επανερχομαι στο θέμα της δημιουργικής γραφής: τη γνώση του μέσου μου, και στην προκειμένη περίπτωση της γλώσσας. Η γλώσσα είναι η

ιστορία του κάθε λαού, του κάθε έθνους, με την ιδιαιτερότητα του λαού και του έθνους, στην ιστορική τους διαδρομή. Εμείς οι Έλληνες, δόξα τω Θεώ, έχουμε την ομορφότερη και πλουσιότερη γλώσσα του κόσμου, με πρωτογενείς έννοιες. Ας πάρουμε τη λέξη αλήθεια, είναι το άλφα το στερητικό και η λήθη, ότι δεν έχει λήθη. Η λήθη είναι η αμνησία, το να μην μπορούμε να ενθυμούμαστε πράγματα του ανώτερου κόσμου ή να μην μπορούμε να ενθυμούμαστε ότι έγιναν π.χ. φονικά: Βοήθα, Κύριε, να θυμόμαστε τούτο το φονικό, λέει ο Γ. Σεφέρης. Να μη θυμούμαστε ότι στον κόσμο υπάρχει αδικία, κι ότι υπάρχουν πάσχοντες αδελφοί μας. Η αλήθεια έχει πολλές όψεις. Βρίσκεται στην οριζόντια, αλλά και στην κάθετη διάστασή της. Ο αληθινός καλλιτέχνης, αν δεν γνωρίσει την αλήθεια, δεν θ' απελευθερωθεί ο ίδιος και, μέσα από το έργο του, δεν θ' απελευθερώσει άλλους. Το, γνώσασθε την αλήθεια και η αλήθεια ελευθερώσει υμάς (του Κυρίου) είναι μια πραγματικότητα στον κόσμο της τέχνης, όπως και της θρησκείας και της φιλοσοφίας, την οποία δεν πρέπει ν' αγνοούμε επ' ουδενί λόγω. Πώς είναι δυνατόν να γράψω σημαντικά πράγματα, όταν βρίσκομαι μέσα στο πηχτό σκοτάδι της ύλης, χωρίς την ικανότητα ν' ανεβώ ψηλά κι απ' εκεί να δω τα όντα και τα πράγματα; Λέγει ο Σολωμός: Πάντα ανοιχτά, πάντα άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου. Εάν δεν είναι άγρυπνα και ανοιχτά τα μάτια της ψυχής μου, τότε η συνειδήσή μου δεν είναι σε εγρήγορη. Βρίσκομαι σε κατάσταση μη ανάμνησης των πραγμάτων, για να θυμηθώ τον Πλατωνικό Φαίδωνα, και αυτή η μη ανάμνηση των πραγμάτων δεν μου δίνει τη βούληση εκείνη, για να προχωρήσω στην ορθή διατύπωση, στην καταγγελία, αν χρειαστεί, των κακώς κειμένων, αλλά και την αποκάλυψη πραγμάτων, τα οποία εγώ, ως ποιητής, ως πεζογράφος, ως θεατρικός συγγραφέας, θα μπορούσα να δω και να συλλάβω, για να τα φέρω και να τα κομίσω στον κόσμο. Όπως λέει ο Κ. Καβάφης, εκόμισε εις την τέχνην. Κομίζω εις την τέχνην σημαίνει κομίζω νέες μορφές, αλλά και καινούργιο φως. Και δεν ξέρω αν αυτό το καινούργιο φως, λέει και πάλιν ο Καβάφης, ποια καινούργια τυραννία θ' αποκαλύψει. Διότι το φως τονίζει το σκοτάδι, όπως τονίζει και τα καλά πράγματα του κόσμου τούτου.

Προσωπικά αντιλαμβάνομαι τη λογοτεχνία ως κάτι το πολύ συνθετικό. Η ποίηση είναι τα καθόλου, λέει ο Αριστοτέλης, ενώ η ιστορία είναι τα καθέκαστα. Η ποίηση είναι το *ὅσα ἂν γένοιτο*, όπως θα έπρεπε να είναι, και όχι οία είναι. Επομένως μέσα στην τέχνη μπορεί να είμαι ρεαλιστής, αλλά πρέπει να έχω και πρόταση βίου, σχεδία βίου, την οποία να

προτείνω στους αναγνώστες μου, όχι ως ένας θεολόγος ιεροκήρυκας, αλλά ως ένας δημιουργός. Υπάρχει ο έμμεσος λόγος στην τέχνη, ο υπαινικτικός λόγος. Υπάρχει το κεκρυμμένο σημείο. Λέει ο Ηράκλειτος, ο μέγας αυτός φιλόσοφος και ποιητής, Ὁ ἄναξ, οἱ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε κρύπτει, οὔτε λέγει ἀλλὰ σημαίνει. Ο βασιλιάς, που έχει ως μαντείο του τους Δελφούς, ούτε κρύπτει, δηλαδή δεν συγκαλύπτει τα πράγματα, ούτε λέγει, δηλαδή δεν μιλάει φωναχτά, αλλά στέλνει σημάδια, δηλαδή τους χρησμούς. Και όλη η Καινή Διαθήκη είναι τα σημεία, α εποίησεν ο Ιησούς. Νομίζουν πολλοί σημειολόγοι, όπως ο Ρολάντ Μπαρτ και ο Σωσύρ, που καλλιέργησαν την επιστήμη της σημειολογίας και την επικράτεια των σημείων, ότι είναι κάτι καινούργιο η εύρεση του σημείου. Όχι. Είναι κάτι πολύ παλαιό, και το ήξερε ο Ηράκλειτος, όπως το ήξεραν και οι Ευαγγελιστές, οι οποίοι μίλησαν για τα σημεία, α εποίησεν ο Ιησούς. Και όταν διαβάσει κανείς τον βίο του Ζήνωνος του Κιτιέως, του συμπατριώτη μας, στον βίο των αρχαίων φιλοσόφων του Διογένη Λαερτίου, θα δει ποία σημασία έχει το σημαίνον και το σημαινόμενο, τα σημεία, για τα οποία ομιλούμε. Κι ένα έργο τέχνης, οι μορφές του, αποτελούνται από πολλά σημεία, που έχουν τη γλώσσα τους, η οποία μπορεί, πολλές φορές, να μην είναι οριζόντια ή απόλυτα κάθετη, μπορεί να συνθέτει και τα δύο, να είναι σταυρός, το κάθετο και το οριζόντιο, και να παραπέμπει, να έχει παραβολικό ή αλληγορικό λόγο. Ο μέγας καλλιτέχνης, πιστεύω, είναι εκείνος που μπορεί τον παραβολικό ή αλληγορικό λόγο να τον κάνει σύμβολο, δηλαδή συν και βάλλω ομού, δύο κόσμους, τον άνω και τον κάτω, και να μιλήσει με μια τέτοια γλώσσα, ώστε να είναι κομιστής φωτός και αποκαλυπτής αλήθειας. Γι' αυτό στον Ίωνα ο Πλάτων, στον μικρό αυτό διάλογο, όπου μιλά για την ποίηση, λέγει, Κοῦφον καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν χρῆμα ὁ ποιητής, δηλαδή ανάλαφρο, που μπορεί να πετάξει και ιερὸν χρῆμα ὁ ποιητής, ο δημιουργός. Βλέπετε, υπάρχουν και οι δύο κόσμοι μέσα στον ποιητή, ο οποίος κατορθώνει, όχι μόνο να πείσει, αλλά να οδηγήσει και στην εκστατική χαρά. Αυτό που αποκαλούμε αισθητική χαρά, να μπορεί να το δώσει στον αναγνώστη του μ' ένα τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορέσει ο αναγνώστης να ξεπεράσει τη λογική πειθώ, και να φτάσει στην έκσταση. Οὐ γὰρ εἰς πειθῶ τοὺς ἀκροωμένους, λέει ο Λογγίνος, ἀλλὰ εἰς ἔκστασιν ἄγει τὰ ὑπερφυᾶ. Δηλαδή, δεν φτάνει στη λογική ικανοποίηση, πάει πολύ πιο πέρα, στη χαρά, που δεν εκφράζεται με λόγια, αλλά είναι μια ευεξία και μια ευφορία της ψυχής, πράγματα, τα οποία νιώσαμε όλοι μας, είτε δημιουργώντας, είτε μετέχοντας, κοινωνώντας,

ερχόμενοι σε μέθεξη, με το μεγάλο και σημαντικό έργο τέχνης, σε οποιονδήποτε τομέα, ποίηση, γλυπτική, ζωγραφική, μουσική.

(Στο δεύτερο μέρος του εργαστηρίου, έχω φέρει μαζί μου αρκετά κείμενα, για να προχωρήσουμε εις βάθος, να δούμε πώς σημαντικοί συγγραφείς, Έλληνες και ξένοι, είδαν το μεγάλο κεφάλαιο της δημιουργικής γραφής και γενικά της δημιουργίας). Είπα προηγουμένως ότι σ' αυτό το σύμπαν τα πάντα είναι σχέσεις. Σχέσεις με τον εαυτό μας, σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους, σχέσεις με τη φύση, σχέσεις με τον Θεό. Στην τέχνη οι σχέσεις είναι σημεία αναφοράς, είναι η όλη σημειολογία ενός έργου. Πάρτε για παράδειγμα τους Αδελφούς Καραμαζώφ. Πρόκειται για μια τεράστια αποθήκη σχέσεων, οι οποίες μετασχηματίζονται, ώσπου να πάρουν την τελική τους έκφραση, μέσα από την περιπέτεια της γραφής. Πάρτε τον Οιδίποδα Τύρανο του Σοφοκλή, θα δείτε τις σχέσεις, προς τα πίσω, σ' εκείνο το παρόν το άγνωστο, και στο μέλλον. Ο Τειρεσίας θα του πει, σε μια κρίσιμη στιγμή, Ἦδ' ἡμέρα φύσει σε καὶ διαφθερεῖ, σήμερα θα γεννηθεῖς και θα πεθάνεις. Με την αποκάλυψη της αλήθειας γεννιέται ο Οιδίπους, γνωρίζει τον εαυτό του, ερευνώντας, αλλά ταυτόχρονα πεθαίνει, δεν είναι πια ο ίδιος, από τη στιγμή που γνωρίζει την αλήθεια.

Τούτο δηλώνει την πεμπουσία του θεάτρου. Μια θεατρική παράσταση είναι μια γέννηση κι ένας θάνατος. Γεννιέται ο Οιδίπους τη μέρα, που αποκαλύπτεται η αλήθεια, αλλά και πεθαίνει ταυτόχρονα. Όλες οι σχέσεις, που είχε, συγγέονται. Με τη μητέρα του, με τα παιδιά του. Είναι ταυτόχρονα υιός και σύζυγος, και είναι πατέρας και αδελφός. Συγγχεί τους χρόνους μέσα του, εκφράζει, δηλαδή, τον άνθρωπο τέρας. Στον Οιδίποδα Τύρανο λειτουργεί το τρίτο βασίλειο. Ποιος είναι πατέρας και αδελφός, ποιος είναι γιος και σύζυγος; Μόνο τα ζώα! Τα ζώα, που δεν έχουν γνώση. Είναι το τρίτο βασίλειο. Και όταν ανακαλύψει την αλήθεια, τον άνθρωπο, όπως είπε ο ίδιος στη σφίγγα, τότε το τέρας σκάζει.

Μετά αρχίζει ο άλλος μέγας αγώνας του, όταν βλέπει πλέον, εφόσον έχει εξορύξει τα μάτια του, αρχίζει την περιπέτεια έξω από τη Θήβα. Οδηγείται στην Αθήνα, στον Κολωνό, κι εκεί, με τον άλλο μεγάλο ήρωα, τον Θησέα, οδεύει προς τον ουρανό, γίνεται η μυστική ανάληψή του στον ουρανό, στο πέμπτο βασίλειο (βασιλεία του Θεού). Βλέπετε, ένας ήρωας καλύπτει ταυτόχρονα και τα τρία βασίλεια της φύσεως. Μέσα από τον μυθικό λόγο, την αλληγορία, την παραπομπή σε σχήματα και μορφές, τα οποία αποτελούν τα σημεία στα οποία αναφέρθηκα προηγουμένως και τελείται η θεατρική πράξη, βρίσκει η μαγική σχέση σκη-

νής και πλατείας, με σκοπό τον έλεον και τον φόβο, όπως λέγει ο Αριστοτέλης, και τελικά την κάθαρση, στην οποία οδηγούν ο έλεος και ο φόβος, τη θεραπεία αμφοτέρων, δρώντων και πασχόντων. Στην πλατεία οι θεατές πλάθουν, την ίδια ώρα, ενώ παίζεται το έργο, τους ήρωες, πλάθουν την παράσταση, κατά τρόπο φανταστικό, εντός τους.

Ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο στην τέχνη είναι η φαντασία. Όταν δημιουργεί ένας άνθρωπος χωρίς φαντασία, τότε δεν μπορεί να φτάσει μακριά. Ο Ελύτης, στα Ανοιχτά Χαρτιά, μιλάει για την άπειρη συνδυαστική της φαντασίας. Εάν δεν έχει φαντασία ο συγγραφέας, ο καλλιτέχνης-δημιουργός, τότε κινδυνεύει ν' αφήσει το έργο του σ' ένα μονοδιάστατο, κλειστό, ασφυκτικό χώρο. Η φαντασία είναι το άνοιγμα του πνεύματος. Είναι μια κατηγορία του πνεύματος εκπληκτική. Είναι η ίδια ελευθερία, η οποία επιτρέπει στον δημιουργό να κινηθεί σ' όλους τους χρόνους, παρελθόν, παρόν, μέλλον, αλλά και να συλλάβει τα ασύλληπτα, ως ακαριαίες στιγμές. Εκεί γίνεται η έκρηξη του πνευματικού πυρός, γίνεται το εξαίφνης, που λέγει το Συμπόσιο. Μετά από πολλή συνουσία, όπως λέγει, εξαίφνης, εξέρχεται το φως, το οποίο φωτίζει τα πράγματα, και φωτίζει τον δημιουργό και τη δημιουργία του. Όπως λει ο Αντρέ Μαλρώ, ο μεγάλος Γάλλος συγγραφέας του εικοστού αιώνα, τα σώματά μας μπορεί να μην μπορέσουμε να τ' αναστήσουμε, μπορούμε ν' αναστήσουμε τα όνειρά μας (το βάλανε και πάνω στον τάφο του, στο Πάνθεον στο Παρίσι). Πώς θ' αναστήσουμε τα όνειρά μας, αν δεν έχουμε φαντασία, αν δεν έχουμε ενόραση, αν δεν έχουμε τη δυνατότητα του πνεύματος, ν' αναχθούμε στα ύψη του ουρανού, στα βάθη της κόλασης, στα εδώ και στα επείκενα. Η φαντασία είναι εκείνη που μας δίνει τη μεγαλύτερη ελευθερία. Διότι το ζητούμενο, σε όλη την καλλιτεχνική δημιουργία, δεν είναι μόνο η χαρά και η έκφραση, αλλά και η ελευθερία. Ελευθερία και φαντασία είναι δύο μεγέθη πολύ σημαντικά στην καλλιτεχνική δημιουργία, και όταν δημιουργούμε, θα πρέπει να έχουμε τη φαντασία ως ικανή συνδυαστική άπειρης πνοής.

Το κεφάλαιο της δημιουργικής γραφής, αγαπητοί φίλοι και φίλες, είναι τεράστιο. Απλώς έθεσα ένα μικρό προβληματισμό για εκείνον που θέλει ν' ασχοληθεί σοβαρά με το μεγάλο κεφάλαιο της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Τούτο ισχύει και για τους φιλοσόφους, τους επιστήμονες και όλους όσοι χρησιμοποιούν το πνεύμα. Εξέρχονται δηλαδή από την επαναληπτικότητα των πραγμάτων, όπως θα έλεγε ο Μπερξόν, και εισέρχονται μές στη δημιουργική πνοή της ζωής. Ο Θεός, λέει ο Μπερξόν, δεν είναι το ον, αλλά το γίγνεσθαι. Το σύμπαν είναι εν

κινήσει και όλα βρίσκονται εν κινήσει. Δις εις τὸν αὐτὸν ποταμὸν, λέγει ο Ηρόκλειτος, οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι οὐδὲ θνητῆς οὐσίας δις ἀψασθε. Δυο φορές δεν μπορεί να μπούμε στο ίδιο ποτάμι, γιατί ρέει το ποτάμι. Και δεν μπορούμε ν' αγγίξουμε δυο φορές τη θνητή ουσία. Τὰ πάντα ρεῖ. Όλα είναι σε διαρκή κίνηση και ροή. Εάν δεν καταλάβουμε αυτή την αέναη κίνηση των πραγμάτων, που είναι η ζωτική ορμή της θείας πραγματικότητας και της θείας ζωής, τότε πώς θα μπούμε στο μεγάλο ποτάμι να δημιουργήσουμε; Θα μας καταλάβει το ίδιο το σύμπαν και θα μας αφήσει πίσω.

Αντέξαν στον χρόνο όσοι έκαναν άλμα, όπως έλεγε ο Ελύτης, μεγαλύτερο από τον χρόνο, από τη ροή, δηλαδή, των πραγμάτων. Κι εδώ το πρόβλημά μας είναι πρόβλημα υπαρξιακό. Ο άνθρωπος, ναυαγός μέσα στον χρόνο, τουτέστιν μέσα στη φθορά, πρέπει να μπορέσει, με τη δύναμη του πνεύματός του, ν' αναστήσει τον εαυτό του, το πνεύμα του, αλλά και τα όνειρά του. Η ανάσταση του πνεύματος είναι εκείνη που δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να γίνει δημιουργός. Αν είναι απλώς επαναληπτικός φορέας της παράδοσης, της κοινωνίας, των προσωπικών του προβλημάτων, δεν θα πάει πολύ μακριά η δημιουργία του. Θα χαθεί μαζί μ' εκείνον. Κι έχουμε άπειρες τέτοιες περιπτώσεις. Θ' αντέξει στον χρόνο μια δημιουργία, όταν είναι ικανός ο άνθρωπος ν' αποσπασθεί από τα πράγματα, να βρεθεί έξω από τον ίδιο τον εαυτό του και τον κόσμο, τον οποίο θέλει να διατυπώσει, και να τον πλάσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι εικόνα του άλλου εαυτού του. Δηλαδή, όπως ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωση, το ίδιο θα πρέπει και ο δημιουργός άνθρωπος ν' ανακαλύψει τον ανώτερό του εαυτό, με το έργο του κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση, δηλαδή να γίνει ποιητής, μιμούμενος τον Θεό, ποιητής ορατών τε πάντων και αοράτων.

Η σχέση ορατών και αοράτων είναι εκείνη που δημιουργεί τέχνη, νέες μορφές, και προσφέρει τη δυνατότητα να εξέλθουμε από τον επαναληπτικό κύκλο των πραγμάτων, να φύγουμε από τη γεωμετρία του νου, και να μπούμε, όπως έλεγε ο Πασκάλ, στο *esprit de finesse*. Να φύγουμε από το *esprit geometric*, δηλαδή το γεωμετρικό πνεύμα και να φθάσουμε στο εκλεπτυσμένο πνεύμα. Τούτο είναι η παρουσία της θείας χάριτος μέσα μας, η οποία εμπνέει, αναπληροί τα ελλείποντα και θεραπεύει τα ασθενή. Μία από τις δυνατότητες του Θεού, εκτός του ότι είναι αθάνατος, αιώνιος, άπειρος, ακατάληπτος, είναι και η δημιουργική. Αυτή τη δημιουργική δυνατότητα, που μας έδωσε με το κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση, καλούμαστε να κάνουμε ενεργεία, διότι, μέσα μας βρίσκεται δύναμη και όχι ενεργεία. Στην αφύπνιση βρίσκεται η προσωπική μας δημιουργία. ■